

Bir çağın dahiləri: Füzuli və Mikelancelo

Rahid Ulusel,

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Füzuli və Mikelancelo (daha geniş spektrdə Dante – Nizami – Behzad – Rafael – Füzuli – Bottiçelli – Leonardo da Vinçi – Mikelancelo – Memar Sinan...) yaradıcılığı İntibah çağının dünyaduyumu və dünyagörüşü zənginliyini onun ən dolğun təzahüründə bizə, gələcəyə ötürür.

Füzuli və Mikelancelo. Şərq və Qərb İntibah mədəniyyətinin iki böyük yaradıcısı. Füzuli (1494 – 1556) dünyaya gələndə Mikelancelonun (1475 – 1564) on doqquz yaşı vardı, Füzuli vəfat edəndən səkkiz il sonra da o yaratmış, ömrünün son günlərinə qədər tişə çalmışdı. Füzuli – Mikelancelo çağında dünya tarixinin, bəşər mədəniyyətinin bir çox önəmli hadisələri, onu inkişafının yeni mərhələsinə və istiqamətlərinə hazırlayan və çıxaran olaylar baş vermişdi. İntibah mədəniyyətinin son fazası yaşanan iki böyük və rəqib türk imperiyası – Osmanlı və Səfəvi, sonra müsəlman Moğol və Konfutsiçiliklə yanaşı İslamın da özünə yer etdiyi Çin Minq imperiyaları Şərq sivilizasiyalarının dominantlığını təmin edirdi. Füzuli həmin rəqib və rəqibliyinə görə də tarixdə sonuncu olan türk imperiyalarının xaqanlarına – Şah İsmayıl Səfəviyə və Osmanlı Sultan Süleyman Qanuniyə (sonuncunun ona təyin etdiyi 9 ağca təqaüdü övqaf idarəsindən ala bilməsə də!) əsərlər həsr etmişdi... Avropada isə Mikelancelonun ata yurdu – Renessans mədəniyyətinin mərkəzinə çevrilmiş Florensiya və İtaliyanın digər şəhər-dövlətləri daxili çəkişmələrə və yadelli işğalçıların həmlələrinə məruz qalmaqda idi... 1455-ci ildə Azərbaycanda Təbriz miniatür məktəbinin ustası Kəmaləddin Behzad, 1483-cü ildə İtaliyada Rafael doğulur. 1492-ci ildə Kolumb Amerikanı avropalılara açır. Avropanın içərilərinə doğru genişlənməkdə olan Osmanlı imperiyasında isə bundan heç kimin xəbəri olmur... 1497-98-ci illərdə Vasko de Qama Afrikadan dolayı Hindistana dəniz yolu açır. Kopernik ömrünün sonunda çap etdirdiyi (1543) “Göy cisimlərinin dövrəni haqqında” əsəri ilə dünyanın heliosentrik nəzəriyyəsini irəli sürür. XVI yüzilliyin son çərəyində Leonardo da Vinçi, Rafael, Dürer vəfat edir. Mikelancelonun dünyadan köçdüyü 1564-cü ildə Qaliley və Şekspir doğulur, 4 il sonra isə “Günəş şəhəri” əsərinin müəllifi Kampanella...

Şərq İntibahı Şərqi Orta Çağdan ayırmadı, Qərb İntibahı isə Qərbə köhnə dünya – orbis terrarum sədlərini yardırdı, onu Yeni Çağa adlardan təkanları yetişdirdi...

Dünya İntibah mədəniyyətinin tam dəyəri isə onun Şərq və Qərb “yarımürələrini” seçkinliyi ilə yaradılan vəhdətindədir. Bu “yarımürələrin” sayrışan çevrəsindən bir-birinə ehtiramla baxanlar arasında Füzuli və Mikelancelo (daha geniş spektrdə Dante – Nizami – Behzad – Rafael – Füzuli – Bottiçelli – Leonardo da Vinçi – Mikelancelo – Memar Sinan...) yaradıcılığı İntibah çağının dünyaduyumu və dünyagörüşü zənginliyini onun ən dolğun təzahüründə bizə, gələcəyə ötürür. Bəşəriyyətin yalnız cürbəcür konfiqurasiyalarda özünü təkrar edən Hadisələr Tarixindən fərqli olaraq, Mahiyyət Tarixi – keçmişin indi və gələcək olması, ancaq həmişə də əslən dəyişmənin baş verməsi modelində özünüyeniləşdirən tarixdir. Mahiyyət Tarixinin yaradılmasında xüsusi bir mərhələ olan Füzuli və Mikelancelo sənətində Hadisələr-Şəxsiyyətlər Tarixi çox uzaqdan, zorla görünən fondur. Füzuli və Mikelanceloda Tarix və onun Personalıyası bədii dünyaduyumunun altına çəkilir və heç zaman birbaşa, çılpaq görüntülərində təzahür tapmır. Tarixin xronologiyasından Ruhun Xronosofiyası və Mənəviyyətin Xronopoetikası əxz edilir. Bu İntibah dühaları Çağın fəvqündə dayanaraq, onun burulğanlarında nə qədər qıvrılırsalar da, ehtiraslarına qatılırsalar da, həmin Çağın məna qatından yüklənməyə, məna qatını yükləməyə təşnə olmuşlar. Füzuli ümumiyyətlə zəmanə işlərinə qarışmamışdır. Mikelancelo isə, əksinə, özünün qeyd etdiyi kimi, “üç Papaya qulluq etmiş”, ayrı-ayrı vaxtlarda Florensiya Ali Hərbi Şurasının üzvü, Florensiyanın bütün müdafiə istehkamlarının Qubernatoru, Vatikanın baş memarı, heykəltəraşı və rəssamı, Romada müqəddəs Pyotr məbədi tikintisinin baş memarı və bir sıra önəmli tikintilərin layihəçisi olmuş, ancaq bütün bu işlərin icrasında səfadan çox cəfa görmüşdür.

Füzuli və Mikelancelo böyük mədəniyyət ənənələri üzərində yüksəlmişlər. Füzuli dünyanın hikmət və sənət cövhərinin toplandığı klassik Şərq poeziyasının dəyərlərini yaradıcılığının şəkil və məzmununa mənimsəyərkən və öz doğma türkcəsinin şəriyyətini pardaqlayaraq, Şərqin üç ulu dilində – türkcə, farsca və ərəbcə divanlar bağlamışdır. Mikelancelo isə antik klassikanın, ikonoqrafiyanın və özünəqədərki İntibah qurucularının gələnlərindən qaynaqlanmaqla, boyakarlıq, heykəltəraşlıq, memarlıq və şairliyin sintezini yaratmış, İtaliya Renessans hərəkatının gur mühitində yaşayaraq, bu mühiti daha da canlandırır yeni axtarışlara təkanlamışdır. Divarları üzərində özünə qədərki böyük sənətkarların – Bottiçelli, Qirlandayo,

Perucino, Sinorelli, Pinturikkionun 25 il çalışdığı Sikstin kapellasındaki (Roma, Vatikan, 1508 – 1512) işləri davam etdirib, onu dünyanın ən nadir və möhtəşəm abidələrindən birinə çevirərək başa çatdırmışdır. Füzulinin türkcə “Divan”ı, “Leyli və Məcnun”u, “Su”, “Xəncər” və “Gül” qəsidələri ilə Mikelancelonun Sikstin kapellasına freskaları, “David” və “Musa”sı Yerüzü insanının Torpaqdan Ruha qədər yüksəlməsinin – onun öz cismaniliyindən necə ağrı ilə qopmasının, Kainatın məhz Yerüzü məkanında mənəviyyatlanmasının, bu ilahi proqramın yalnız başlanğıc mərhələsində olduğunun, İnsan İradəsinin haçansa (ancaq mütləq!) məhz bu nöqtədən – Kainat Ruhunun hərəkətə gəlməsi nöqtəsindən start götürəcəyinin döndərlməz olduğunun ideal təcəssümüdür.

Füzuli məbədləşmiş maddiyyətçiliyin hasarlarını – ehkamlarını dağıdır. İnsan əlinə Diogenin çırağını verib onu öz Qəlbinin dalınca göndərir... Füzulinin sənət fəlsəfəsində bütün yolların gəlib toxduğu son məqam – İnsan Qəlbidir. İnsanın Qəlbə – onun yeganə sığınacağıdır. Bu Qəlb – İnsan içinin Asimanıdır. Bu Qəlb – Kainatı özünə sığdıran ali məkandır. Şerlərinin birində Mikelancelo buraya – “Günəşin öz gücünü topladığı məkan...” deyir. Füzuli – lirikasında Qəlb memarlığı yaparsa, Mikelancelo – monumental heykəltəraşlığı və boyakarlığında İnsanın Yaradıcı Ruhunun Əzəmətini, bu Əzəmətin poeziyasını canlandırır. Mikelancelonun Bədən harmoniyası Füzulinin Ruh harmoniyası ilə tutaşır. Füzuli və Mikelancelo – Ruhla Canın böyük vəhdəti deməkdir: Mikelancelonun insan təsvirlərinə – Cana (Qüvvətli Bədənlə!) Füzuli obrazlarının Qüdrətli Ruhunu “köçürmək” olsaydı, Füzuli – Mikelancelo dünyasının bütövlüyü yeni təcəssümündə yaranardı... İnsan bədəninin harmoniyası, onun öz varlığında əbədiyyəti yaşatması ilə keçərliliyə – faniyyətinə sinə gərməsi Mikelancelonu sənətin bu meyar prinsipinə dayandırır: “Memarlığın tərkib hissələri insan bədəninin proporsiyaları ilə müəyyənləşir...” (Sonradan bu prinsip Avropa klassik memarlığının bütün fasadyapısında dürlənəcək...)

Füzuli və Mikelancelo sənətində dünya öz təkamülünün başlıca ideyası ilə arxetipləşir: Mikelancelo dünyayaradılışının ilahi proqramının – Xristian versiyasını, Füzuli isə – İslam versiyasını obrazlaşdırır. Ancaq Mikelancelo daha ardıcıl bir məramla, müfəssəl mövzu və süjetlər üzrə. Füzulidə isə bu obrazlaşdırma onun fəvqəlpoeziyasının ən müxtəlif şanlarından sayır: “Nə bilir oxumayan müşəfi-hüsnün şərhin // Yerə gögdən nə üçün endiyini Quranın”; “...Bəsirət əhlinə zahir qılır hər nəqş nəqqaşın”; “Gərdirahin əzmi-gərdun etdi kim, bu qədr ilə, // Şöhreyi-aləm həmin İsayi-Məryəm olmasın. // Sən tək afət gəldiğin bilmişdi kim, həqdən mələk // İltimas eylərdi kim, aləmdə Adəm olmasın”; “Cənnəti almaq olmaz ağca ilə, // Girmək olmaz behiştə rüşvət ilə”; “Baddən qönçələrə hamilə oldu gülbün // Öylə kim, İsayə Cibril dəmindən Məryəm”; “...Adəmi istəsə torpaqda, əlbəttə, bulur // Bu gün ol feyzi ki, torpağı edibdir Adəm”; “Gəldi ol İsa kim, ondandır həyatı-əhli-hal // Yoxdur onsuz xəlv cismində həyatə ehtimal...” Füzuli və Mikelancelonun Kainat alleqoriyasına İlahi aktın başlanğıcından (“Qoy Işıq olsun!” – “Tövrat”, I, 1) Apokalipsisə – Məşhərə, Adəmdən İsayə, Xristianlıq və İslamın müqəddəslərinə, din şəhidlərinin başına gələn faciəvi vəqəələrə qədər insan dramının görkəmli an-lövhləri həkk olunub. İbrahim və Məhəmməd peyğəmbərlərə müraciətlə “Ya həbibullah! Ya xeyrül-bəşər! Müştəqinəm, // Eylə kim, ləbtəşnələr yanıb dilər həmvərə su!” deyən Füzulidə Kərbəla müsibəti, Mikelanceloda isə Həzrəti İsanın, müqəddəs Pyotrün çarmıxa çəkilməsi – əslində, bir yerdə öldürülən Həqiqətin min yerdən daha qüvvətlə dirilməsi deməkdir. Mikelancelonun freskaları ilə tavanı süslənmiş Sikstin kapellası – “Tövrat” və “İncil” süjetləri əsasında kompozisiyalaşdırılsa da, ancaq yalnız Musanın və İsanın kilsəsi kimi yox, İnsan məbədi kimi bəşəriyyətə təqdim olunur.

Mikelancelo Sikstin kapellasının tağında – “Müqəddəs Kitab”ın rəvayətlərini özündə konsentrasiya edən tektonik sistemin mərkəzində “Adəmin yaradılması”nı təsvir edib: Allahın barmağının İnsan (Adəm) barmağına toxunuşa maksimum yaxınlaşması anı. Bütün ilahi aləm bu aktın – Adəmə ruh verilməsinin olayı-mənası üzərinə gərilib. Kainata ilk İnsan doğulmaqdadır. Ancaq hələ Allahın barmağı Adəmin barmağına toxunmayıb. Bu kiçicik məsafə bəlkə milyon işıq illərincədir. Bəlkə artıq toxunuş baş verib, əl geri çəkilir, – ilahi enerji ötürülüb. Adəmin sadəcə bu enerjini canında oyması gərəkdir. Bitməz “bəlkə”lərdən biri: bəlkə Allah Kainatın İnsan tarixinin başlamasının bu həlledici məqamında ilahi aktı dayandırır. Və Adəm yarımçıq enerji ilə tərpənəcək: onun və nəslinin sonrakı günləri də bu “yarımçıq qismət” üzündən olacaq. Adəm və övladları ilahi enerjinin zərrəsindən, torpaq (gil) enerjisinin küllündən mayalanacaq... Bəşəriyyətin yaşanmış tarixi aqnostikanın bu məntiqincədir. Yox. Mikelancelonun məqsədlərinə bir qədər də yaxınlaşaq: Allahla Adəm göz-gözədirlər. Allahın gözləri Adəmə inanır! Adəmin gözləri Allaha and içir! Adəmin bədəni onun əzalarına, damarlarına, iliklərinə süzülən bu Ruha sevinmir, sadəcə bu ilahi axını damla-damla içinə alır. Ruha dolduqca, ağılında işaran ilk şüur aktı da bu olur: “Mənim olan bu Ruh – mənim Missiyam – Mənim Məsihalığımdır!” – Bəşəriyyətin yaşanmış tarixi həm də bu həqiqəti təsdiq edir... Adəmin gözləri Allaha and içir ki, o, bu missiyanı doğruldacaq, təkcə Yer adamı deyil, Kainatın oğlu olacaq – Kainatquruculuğunun Adəmi olacaq. Gözləri, barmağı danışan Adəmin danışmalı dili hələ danışmır. Onu dilləndirən, Sözüne ehya verən Füzuli olacaq! Adəm Həvvəyə – Leyliyə

divanə məhəbbətindən də yuxarı qalxıb, Allaha böyük məhəbbətinə Məcnun kimi qayıdacaq!.. Sağ əlini Adəmə uzadan Allah yarıçılmış ilahi sferanın – artıq başqa zamanın və məkanın “bətində” sol əli ilə hələ xəlq olunmamış Həvvanı qucub, hələ doğulmamış İsanı göstərir. Yaradılmaqda olan Adəmlə yaradılacaq İsa arasında gərilən Allah Göyüzü və Yerüzünün vəhdətini belə bir sakral zaman və məkan transformasiyasında vücuda gətirir...